

УДК 37.015.3
DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-13

Р.О. ТРУЛЯЄВ,
*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін
Криворізького факультету Запорізького національного університету*

ЦІННІСНІ НАСТАНОВИ ДОРОСЛОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Здійснено теоретичне дослідження ролі особистісних цінностей педагога в процесі формування особистості дитини з позицій культурно-історичного підходу; ґрунтовно розкрито сутність поняття особистісних цінностей як інтегрального психологічного утворення, що визначає особливості поведінкової активності суб'єкта, реалізуючись у соціально значущих вчинках; розглянуто психологічні характеристики, закономірності та феноменологічні маркери процесу передавання вихованцям особистісних цінностей педагога. Ідеальний перебіг процесу взаємодії з вчителем в освітньому середовищі передбачає плекання та творення особистості дитини, що полягає в присвоєнні нею знакових здобутків людської культури, які в узагальнено-символічному вигляді містять універсальні ціннісні орієнтири людства. Унікальна здатність людини до символічного відтворення дійсності в ході її творчого осмислення забезпечує універсальність культурних змістів, що дає можливість адекватного сприйняття та залучення до ціннісних систем координат інших людей. У контексті творення особистості сутність складного процесу присвоєння змістів людської культури як особливого виду інтеріоризації розуміється як набуття «психологічної прописки» у внутрішньому світі сприймаючої їх особи. Таким чином, у результаті цього процесу зовнішнє на момент зустрічі людини з ним ціннісне переконавання стає згодом шляхом поглинання та переосмислення її внутрішнім надбанням, тобто робиться її власним внутрішнім багатством, вбудовується в систему її індивідуальних ціннісних настанов. Дитина схильна наслідувати ті чи інші прояви дорослого, що дає їй змогу успішно вирішувати проблеми, не вдаючись до довготривалого пошуку та реалізації безлічі можливих рішень. Це може стосуватися не тільки конкретних форм зовнішньої поведінки, але і таких узагальнених «вищих» людських проявів, як культура, цінності та смисли, що передаються в ході взаємодії як через безпосередню демонстрацію та приклад, так і через символи. Одна з фундаментальних психологічних закономірностей сприйнятливості учня до виховних впливів, у процесі яких відбувається передавання цінностей, полягає в тому, що ступінь готовності сприймати та засвоювати їх буде залежати від специфіки ставлення дитини до дорослого. У свою чергу, знак емоційного ставлення до педагога буде залежати від практичної реалізації ним самим цінностей, які він транслює дитині.

Ключові слова: особистість, особистісна цінність, ціннісні настанови та переконання, свідомість, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, ціннісні змісти людської культури циркуляція, трансляція, інтеріоризація, присвоєння ціннісних змістів.

Осуществлено теоретическое исследование роли личностных ценностей педагога в процессе формирования личности ребенка с позиций культурно-исторического подхода; основательно раскрыта сущность понятия личностных ценностей как интегрального психологического образования, которое определяет особенности поведенческой активности субъекта, реализуясь в социально значимых поступках; рассмотрены психологические характеристики, закономерности и феноменологические маркеры процесса передачи воспитанникам личностных ценностей педагога. Идеальное протекание процесса взаимодействия с учителем в образовательной среде предусматривает возвращение и созидание личности ребенка, состоящие в присвоении им знаковых достижений человеческой культуры, которые в обобщенно-символическом виде содержат универсальные ценностные ориентиры человечества. Уникальная способность человека к символическому воспроизводству

действительности в ходе ее творческого осмысления обеспечивает универсальность культурных со-держаний, что дает возможность адекватного восприятия и приобщения к ценностным системам координат других людей. В контексте созидания личности сущность сложного процесса присвоения содержаний человеческой культуры как особого вида интериоризации понимается как обрете-ние «психологической прописки» во внутреннем мире воспринимающего их лица. Таким обра-зом, в результате этого процесса внешнее на момент встречи человека с ним ценностное убеждение становится со временем его внутренним богатством, встраивается в систему его индивидуальных ценностных установок. Ребенок склонен наследовать те или иные проявления взрослого, что дает ему возможность успешно решать проблемы, не прибегая к длительному поиску и реализации мно-жества возможных решений. Это может касаться не только конкретных форм внешнего поведе-ния, но и таких обобщенных «высших» человеческих проявлений, как культура, ценности и смыслы, которые передаются в ходе взаимодействия как через непосредственную демонстрацию и пример, так и через символы. Одна из фундаментальных психологических закономерностей восприимчивос-ти ученика к воспитательным воздействиям, в процессе которых происходит передача ценностей, состоит в том, что степень готовности воспринимать и присваивать их будет зависеть от специфики отношения ребенка к взрослому. В свою очередь, знак эмоционального отношения к педагогу будет зависеть от практической реализации им самим ценностей, которые он транслирует ребенку.

Ключевые слова: личность, личностная ценность, ценностные установки и убеждения, со-знание, субъект-субъектное взаимодействие, ценностные содержания человеческой культуры, циркуляция, трансляция, интериоризация, присвоение ценностных содержаний.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Згідно з уявленнями, сформо-ваними у межах культурно-історичної психології, прогресивне становлення особистості дитини пов'язане з поступовим «окультурненням» її базових психічних функцій, що виражається у підвищенні ступеня їх усвідомленості та довір-ливості, а також формуванням на базі цього готовності до інтенсивного засвоєння підрос-таючим поколінням соціокультурного досвіду. Слід зауважити, що розвиток психічних процесів та функцій, з одного боку, та присвоєння соціально-культурного досвіду – з іншого, має характер складної діалектичної взаємодії. Так, відомо, що психічні ко-мпетенції людини виступають своєрідними психологічними «знаряддями», за допомо-гою яких накопичуються необхідні для життя в суспільстві знання, ціннісні орієнтації та настанови, вміння і навички, що визначають зміст внутрішнього світу дитини. Зміс-тові ж компоненти психіки, у свою чергу, стимулюють та визначають траєкторію по-дальшого розвитку психічних процесів та функцій, що, ґрунтуючись та закріплюючись у внутрішньому плані особистості, поступово переходять у соціально значущі особис-тісні риси та якості, інтегруються в загальний рівень інтелектуальної та емоційної зрі-лості суб'єкта. Таким чином, процес становлення особистості завжди включає в себе дві сторони (операціонально-динамічну та змістову), зв'язок між якими має характер реципрокного впливу.

Кристалізуючись у знаково-символічній формі, визначні здобутки та досягнення люд-ської культури мають універсальну властивість транслюватися та поглинатися суб'єктами пізнавальної діяльності. Джерелами сенсів людської культури можуть виступати як кон-кретні люди, що транслюють їх у процесі безпосередньої або опосередкованої технічними засобами взаємодії, так і культурні напрацювання, представлені у вигляді витворів худож-нього, музичного, кінематографічного мистецтва, наукових та літературних праць тощо.

Педагог, будучи сформованим носієм «концентрованих» сенсів людської культури та транслюючи визнані суспільством зразки ставлення до різноманітних аспектів людського буття, виступає суб'єктом активного впливу на психологічні структури вихованців, зокрема на їх ціннісно-смыслову сферу. Зважаючи на це, ідеальний перебіг процесу взаємодії з вчи-телем в освітньому середовищі передбачає плекання та **творення особистості** дитини. У цьому контексті важливим є теоретичне дослідження ролі особистісних цінностей педаго-га в процесі творення особистості учнів, а також психологічних передумов успішного пере-давання цінностей педагога вихованцям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Априорі не викликає сумнівів, що відкрит-тя об'єктивного існування динамічного явища присвоєння змістів мотиваційної, ціннісно-смыслові сфери однієї людини іншій в процесі соціальної взаємодії та розкриття її законо-

мірностей автоматично дозволить говорити про наявність відповідних явищ в освітньому процесі. Адже інститути освіти являють собою особливу в плані свідомого та цілеспрямованого «вибудовування» особистості сферу соціального впливу [17, с. 41].

Можна обґрунтувати принципову можливість впливу таких змістових психічних утворень, як особистісні цінності одного суб'єкта на особистісні характеристики іншого суб'єкта, спираючись на цілу низку ідей вітчизняних та зарубіжних науковців, які з різним ступенем наближення торкалися проблемних питань міжсуб'єктної взаємодії. Більшість з них висловлювали думку про те, що як динамічні, так і змістові особистісні структури дитини можуть змінюватися під впливом особистості дорослого [15]. Ця думка простежуються у працях таких науковців, як Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, які підкреслювали значущість соціокультурних чинників у формуванні особистості, розглядали спілкування як суто людський вид діяльності, ключовою функцією якого є залучення дитини до простору ціннісно-сміслових змістів людської культури, що в результаті процесів інтеріоризації стають фундаментом для формування підростаючої особистістю власної системи особистісних цінностей та смислів [1; 4–6; 10]. Тут необхідно зауважити, що зміст процесу інтеріоризації досить по-різному визначається та тлумачиться науковцями, що його операціоналізували та вивчали. Розкриттю сутності явища інтеріоризації, аналізу підходів до його вивчення, висвітленню дискусійних аспектів його внутрішніх механізмів можна присвятити не одну наукову роботу, що не входить до пріоритетних завдань цієї публікації. В контексті творення особистості сутність багаторівневого процесу інтеріоризації слід розуміти як своєрідне набуття «психологічної прописки» у внутрішньому світі сприймаючої особи, коли спочатку якесь зовнішнє («чуже») ціннісне переконання стає внутрішнім надбанням людини, що його «поглинула» та переосмислила, тобто стає власним внутрішнім багатством, вбудовується в систему індивідуальних ціннісних настанов.

Л.С. Виготський виділяє дві основні лінії розвитку поведінки дитини: перша – це лінія природного розвитку поведінки, тісно пов'язана з процесами «загальноорганічного» росту та дозрівання дитини; друга лінія полягає в культурному вдосконаленні психологічних функцій, що зумовлює появу нових способів мислення, оволодіння культурними засобами регуляції поведінки [6]. Затримка розвитку за першою лінією тлумачиться в термінах затримки психічного розвитку та розумової відсталості. Затримка розвитку за другою лінією призводить до «дитячої примітивності» як сутнісного прояву недостатнього *особистісного, культурного* становлення дитини [6].

І.С. Кон зауважує, що особистість у вузькому значенні цього терміна має розумітися як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у нього соціально значущих рис, що виникають у процесі прямої або опосередкованої взаємодії людини з іншими людьми та роблять її суб'єктом праці, спілкування та пізнання [9]. Л.І. Божович зазначає, що «психічний розвиток дитини, формування її особистості може бути зрозумілим лише в рамках її соціалізації, тобто засвоєння нею продуктів накопиченого людьми соціального досвіду» [4, с. 181].

Зарубіжні психологи також вказують на можливість визначального впливу соціального оточення дитини на процес формування особистості. Детальне обґрунтування ця ідея знайшла в теорії соціального навчання А. Бандури [2]. Відступаючи від канонів класичного біхевіоризму, науковець стверджує, що засвоєння нових форм поведінки можливе не тільки на основі власного досвіду, але і шляхом спостереження за проявами інших людей: «Здатність навчатися шляхом спостереження дає людям можливість освоювати складну, комплексну поведінку без необхідності довго й нудно вивчати її методом проб та помилок. Скорочення процесу засвоєння поведінки через спостереження є життєво важливим як для розвитку, так і для виживання» [2, с. 26]. А. Бандура транслює ідею, що деякі складні види поведінки можуть виникати тільки за допомогою моделювання: «...дуже складно уявити собі процес соціального передавання інформації, в якому мова, стиль життя, практика культури передаються новому члену суспільства виключно через вибіркове підкріплення успішної поведінки, без використання моделей, що являють собою зразки культурної поведінки» [2, с. 26]. Таким чином, дитина схильна наслідувати ті чи інші прояви дорослого, що дає їй змогу успішно вирішувати проблеми, не вдаючись до довготривалого пошуку та реалізації безлічі можливих рішень. Це може стосуватися не тільки конкретних форм зовнішньої поведінки, але і таких узагальнених «вищих» людських проявів, як культура, цін-

ності та смисли, що передаються в ході взаємодії як через безпосередню демонстрацію та приклад, так і через символи.

Важливою для обґрунтування можливості впливу особистісних цінностей одного суб'єкта на цінності іншого суб'єкта є думка Д.О. Леонтьєва про трансляцію особистісних змістів від індивіда до індивіда: «Усі змісти (смисли, цінності, ідеї, образи, символи – прим. авт.) не є надбанням лише того індивіда, у свідомості якого ми їх знаходимо; якщо на рівні властивостей, процесів та станів, що традиційно вивчалися психологією, ми всі опиняємося у відношенні один до одного замкненими монадами, то в плані змістів ми всі розімкнені у відношенні один до одного. Існує процес циркуляції змістів, їх діалогічної взаємодії та обміну, і ця циркуляція пов'язує різних індивідів не тільки між собою, але й із загальним культурним фондом людства» [13, с. 16]. На рівні духовних проявів люди являють собою відкриті системи. Саме тому є принципова можливість циркуляції цінностей та смислів між людьми. Такий «кругообіг» (ціннісний обмін) пов'язує індивідів між собою та реалізується через спілкування.

На властивість особистісних цінностей спонтанно циркулювати між людьми, розкриватися та поглинатися в процесі спілкування звертав увагу і О.О. Бодальов, зазначаючи, що розкриття своїх ціннісних орієнтацій суб'єктами спілкування багато в чому визначає характер їх ставлень один до одного, сприяє появі тієї чи іншої «домінанти у відносинах» [3, с. 69]. Особливе значення в контексті порушеної проблематики має ідея О.О. Бодальова про «вкладування себе в іншого» або **проектування** власних особистісних рис, що розглядалася на прикладі міжособистісної взаємодії саме в педагогічному процесі. Феномен проектування розглядався О.О. Бодальовим у двох аспектах. У першому випадку він виступає як ілюзорне «приписування» іншому власних особистісних властивостей, характеристик пізнавальних процесів, емоційних переживань, що об'єктивно можуть бути відсутніми в партнера по спілкуванню (саме в такому «захисному» варіанті трактується психологічний механізм проекції у фрейдизмі). У другому аспекті «вкладання» себе в іншого передбачає реальне передавання або трансляцію цінностей, моральних принципів, ідеалів, особистісних властивостей оточенню, з яким взаємодіє особистість. За словами О.О. Бодальова, «тут має діяти інший, більш складний психологічний механізм проекції, тому що результатом його роботи є не ілюзія наявності в об'єкта проектування особливостей психічних процесів і властивостей особистості суб'єкта проектування, а дійсне створення цих особливостей в його психічному світі» [3, с. 95].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розкриття і теоретичне осмислення психологічної феноменології і механізмів фундаментального **процесу трансляції-присвоєння** сенсів та цінностей людської культури суб'єктами спілкування дасть змогу збагатити наукові уявлення про приховані, «тонкі» чинники сприйнятливості здобувачів освіти до виховного педагогічного впливу, а також сили цього впливу на внутрішній світ дитини, від якої залежить глибина «сліду», що залишиться у душі дитини після досвіду спілкування з конкретним педагогом. У практичному плані це дозволить спрогнозувати динаміку та передбачити орієнтовний результат особистісного розвитку вихованців під впливом того чи іншого вчителя.

Формулювання цілей статті. Враховуючи викладене вище, метою статті є теоретичне дослідження та наукове осмислення ролі особистісних цінностей педагога в процесі взаємодії з дітьми, визначення психологічних передумов їх успішної трансляції та присвоєння вихованцями, тезисне висвітлення ключових феноменологічних маркерів процесу трансляції-присвоєння сенсів та цінностей людської культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина від народження занурена в простір культурного впливу, який пронизує буквально всі рівні її життєдіяльності. Культура являє собою своєрідне нематеріальне відтворення оточуючої дійсності у вигляді узагальненої та творчо переробленої ментальної моделі, яка, окрім фіксації об'єктивно існуючих зв'язків між явищами оточуючого природного та соціального світу, включає в себе тонко завуальований суб'єктивно-особистісний підтекст, що може з різною мірою успішності розкриватися і транслюватися тільки у продуктах високої творчості майстрів слова, музики, форми, художнього образу. Процес такого розкриття потребує особливого таланту митця, який виступає виразником значущих для людства ціннісних ідей і якому, на відміну від інших, дано

«ловити невловиме». За влучним висловом П.С. Гуревича відбувається «подвоєння» реальності, обумовлене тим, що між людиною та реальністю виник величезний простір символів: «Відбулося ніби подвоєння реальності, яка отримала відображення у сфері думки, свідомості. Людина опинилася зануреною в специфічні умови існування. Цей простір можна назвати культурою, оскільки вона і є тією сферою, де несподівано розкрився творчий потенціал людини» [7, с. 55]. Унікальна здатність людини до символічного відтворення дійсності в ході її творчого осмислення забезпечує універсальність культурних змістів, що дає можливість адекватного сприйняття та залучення до ціннісних систем координат інших людей і навіть ментально далеких від нас народів або етнічних груп.

У наявній у внутрішньому плані людини картині світу, яка є результатом роботи її психічного апарату, міститься світоглядний вимір у формі таких смислових утворень, як цінності, ідеали, морально-етичні норми. Зважаючи на це, необхідно підкреслити, що світоглядні питання не можуть бути виключені зі сфери інтересів психологічної науки. Тому психологія кардинально відрізняється як від природничо-наукових дисциплін, які вивчають об'єктивні закономірності зовнішнього матеріального світу, так і суміжних галузей людинознавства, які цікавляться переважно фізичним або соціальним буттям людини. Таким чином, можна виділити два виміри внутрішнього життя людини:

1) вимір простого психічного відображення – чуттєве пізнання світу (відчуття, сприйняття); первинні форми мислення (наочно-дійове, наочно-образне); примітивні емоції задоволення / незадоволення. Мета функціонування цього рівня: пристосування до вимог середовища і організація відповідних пристосувальних реакцій і дій людини для підтримки життєдіяльності;

2) вимір змістовно-смислових утворень свідомості особистості – складні форми мислення, результатом функціонування яких є цінності, ідеали, смисли, відносини; вищі емоції; стійкі особистісні властивості і совість. Мета функціонування: орієнтування у сфері вільного вибору добра чи зла, можливих варіантів вирішення життєвих ситуацій і сценаріїв життєвого шляху, в основі чого лежить внутрішня робота трансцендентного рівня. Будучи особистісним, цей вимір внутрішнього життя людини може бути представлений у примітивному, недостатньо усвідомленому (майже невідрефлексованому, практично закритому для суб'єкта) або розвиненому (рефлексивно-усвідомленому) варіантах [19].

Перетворюючись у ході психічного розвитку на суб'єкта пізнання, ми рухаємось у своєрідній системі ціннісних координат, що визначаються специфікою конкретної історичної епохи. Феноменологічна природа психіки на рівні вищих форм відображення полягає у її розімкненості, здатності безкінечно насичуватися різноманітними змістами. Тобто при сприйнятті узагальнених у символах думок, принципів, цінностей інших людей наш внутрішній світ являє собою відкриту систему, а сам процес переробки інформації такого типу можна описати в термінах поглинання, присвоєння, накопичення, відтворення тощо. В окресленому контексті особистість педагога виступає світоглядним орієнтиром, провідником у системі координат культурної реальності, а отже, і «живим» джерелом прогресивного розвитку особистості учня. Таким чином, у процесі педагогічної взаємодії відбувається взаємопроникнення змістів двох відкритих систем, у процесі якої вони видозмінюються та збагачуються за умови дотримання діалогічного стилю взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Ядром особистості педагога є сформовані ціннісні настанови та відношення, що визначають особливості та зміст його ставлення до світу, оточуючих людей та до себе. Багато дослідників не змогли оминати такі утворення мотиваційно-смислової сфери, як особистісні цінності при поясненні джерел активності особистості. Адже «...цінності проявляють свою всюдисущість у всіх аспектах людського життя» [20, с. 96].

Одне з важливих завдань, що стояло перед психологами при вивченні цінностей, полягало у визначенні їх місця серед низки психологічних феноменів, що беруть участь у регуляції поведінки людини: йдеться про розмежування таких психологічних структур, як потреба, цінність та смисл. Так, Д.О. Леонтьєв виділив низку специфічних властивостей, що відрізняють цінності від потреб:

1) наявність ідеального або матеріального об'єкта цінності.

2) стабільність – особистісні цінності не залежать від поточного моменту, а будь-які зміни в системі цінностей є ознакою кризи особистості;

3) соціальна обумовленість – джерелом формування особистісних цінностей є суспільний досвід соціальної спільноти. За влучним висловом Д.О. Леонтьєва, «особистісні цінності являють собою “консервовані” відносини зі світом, узагальнені та опрацьовані сукупним досвідом соціальної групи»;

4) значний мотивуючий вплив – істинні цінності постійно стимулюють рухатися людину в певному напрямі;

5) інтенціональність – особистісні цінності лежать в основі ключової спрямованості активності людини, що червоною лінією проходить через все її життя;

6) особистісні цінності репрезентуються суб'єкту як ідеал;

7) соціальний критерій необхідності – в цінностях відображені правила та норми оптимальних суспільних відносин, об'єктивно бажаних суспільством; через цінності людина переживає свою приналежність до соціальної спільноти [11, с. 226].

Б.С. Братусь визначає особистісні цінності як відрефлексовані та усвідомлені узагальнені смислові утворення, що приймаються людиною як фундаментальні орієнтири життєдіяльності. Справжня особистісна цінність, являючи собою смислове утворення, характеризується емоційно-пристрасним ставленням до відповідної сторони життя та відрізняється від «псевдоцінності», що має лише декларативний характер [5]. Однак, незважаючи на вихідну подібність природи ціннісних та смислових утворень у структурі особистості, на сучасному постнекласичному етапі розвитку психологічної науки дослідники не схильні до їх отождолення. В.Є. Клочко так визначає ключову відмінність між цінностями та смислами: «Цінності та смисли відрізняються одні від одних тим, що за першими стоять напружені потреби, а за другими такі ж напружені можливості» [20, с. 59]. Враховуючи викладені ідеї, можна стверджувати, що розмежування термінів «потреба», «цінність» та «смысл» відбувається за критерієм участі духовного виміру особистості в регуляції діяльності, а послідовність «потреба – цінність – смысл» відображає зростання частки участі духовного виміру в регуляції індивідуальної поведінки.

За визначенням А.В. Петровського, особистісна цінність являє собою мотив, що знайшов своє місце в системі самоставлень суб'єкта, вкоренився в його самосвідомості та репрезентується у свідомості особистості як визначальна характеристика її існування у світі [16, с. 5]. У системі категорій психологічної науки, цінність перебуває на метапсихологічному рівні, оскільки має численні зв'язки та співвідношення з іншими сферами психічного [16]. Саме тому будь-які зміни в ієрархії особистісних цінностей завжди приводять до кризи розвитку особистості.

На думку Н.А. Кирилової, для ціннісно-мотиваційної сфери людини характерна складність, ієрархічна організованість та багатокомпонентність її складових, що детермінуються, з одного боку, чинниками соціалізації, а з іншого – всією системою різнорівневих властивостей інтегральної індивідуальності [8, с. 29]. Саме в особистісних цінностях відображено важливі для людини сторони існування. Ієрархія цінностей у структурі особистості визначає змістовні аспекти внутрішнього світу людини. При цьому як цінності можуть виступати як матеріальні, так і ідеальні об'єкти. Знаючи, які матеріальні та ідеальні об'єкти становлять для людини цінність, можна визначити рівень її особистісного розвитку.

Таким чином, особистісні цінності, маючи мотиваційно-смислову природу, являють собою стійкі змістовні характеристики особистості, що лежать в основі базового орієнтування в системі уявлень про світ та його призначення, а також про найважливіші сторони людських стосунків. При цьому мотив для суб'єкта – це, як правило, певна (часто залежна від ситуації) користь, для отримання якої відшукуються відповідні засоби, у той час як цінність – уявлення про належне з точки зору моралі становище речей у світі, що формується в результаті ціннісного самовизначення. Тому формування конструктивних, суспільно значущих, загальнолюдських цінностей – це довготривалий та складний процес. Однак, незважаючи на це, певні ціннісні ставлення, в яких ще не відображено повної та осмисленої картини світу, можуть проявлятися вже в молодшому шкільному віці. При цьому сама цінність, що лежить в основі певного ставлення в більшості випадків не усвідомлюється дитиною [11, с. 227].

Механізмом формування особистісних цінностей є процеси інтеріоризації, за яких відбувається присвоєння людиною соціальних цінностей. Аналіз сутності особистісних цін-

ностей приводить до висновку про їх обов'язкову суб'єктну приналежність, включеність до внутрішнього світу людини. Будь-який об'єкт, що входить до системи цінностей особистості суб'єктивно сприймається як «свій», «особистий», а зважаючи на обов'язкову наявність нормативно-оціночного компонента будь-якої цінності, то і як ключова мета всіх зусиль людини [16, с. 5]. Поступово вбудовуючись у сферу самосвідомості особистості, він виступає потужним джерелом активності суб'єкта. Тільки за такої умови цінності можуть мати реальну діючу силу. За висловом Д.О. Леонтьєва, «усвідомлення певного предмета як суспільної цінності передуює перетворенню його в особистісну цінність – регулятор індивідуальної поведінки» [11, с. 38]. Необхідною ж умовою такого перетворення, на думку науковця, є практичне включення суб'єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності. Таким чином, особистісні цінності, в основі яких лежать цінності різноманітних соціальних груп та спільнот, виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, вкорінені в структуру особистості [11].

Процес інтеріоризації цінностей можна вважати завершеним тільки за умови їх повного присвоєння, що суттєво відрізняється від механічного поглинання та накопичення інформації переважно на когнітивному рівні. Присвоєна цінність стає внутрішнім відкриттям та надбанням вихованця, отримує «психологічну прописку» в цілісній системі емоційно-когнітивного відображення дитини, забезпечує задоволення її глибинних духовних потреб та сама, у свою чергу, вбудовується в потребно-мотиваційну сферу, в систему особистісних смислів, стає «гарячим» життєвим переконанням, що проявляється у спрямованості вчинків особистості.

Специфіка педагогічної діяльності полягає в тому, що на перший план виходить саме її ціннісний бік як умова ефективності педагогічного впливу. По-перше, в освітньому процесі цінності виступають як елемент структури знань, що передається від педагога до учня. Одна з функцій вчителя – передати кожному учню загальнолюдські цінності та довести їх імперативне значення. У цьому аспекті всі загальнолюдські цінності стають об'єктом пильної уваги, об'єктом вивчення як педагогом, так і його учнями. По-друге, необхідність постійної взаємодії з учнем, що становить зміст педагогічної діяльності, вимагає від педагога орієнтації на реалізацію цінностей, які лежать в основі оптимального ставлення до школярів. Тобто такого ставлення та поведіння педагога з учнями, яке збереже їх психологічне здоров'я, забезпечить умови для повноцінного розвитку особистості (самоповага, самостійність, саморегуляція, прагнення до досконалості, вміння саморозвитку та ін.), а також сформує потужну мотивацію навчальної діяльності.

Теоретичне осмислення досліджуваної проблеми дозволяє виділити сутнісно-феноменологічні характеристики та психологічні закономірності процесу трансляції-присвоєння сенсів та цінностей людської культури суб'єктами пізнання, що полягають у такому:

1) характеристики загальнолюдських цінностей як специфічної інформації, що передається, якісно відрізняються від характеристик, призначених для засвоєння відомостей з того чи іншого навчального предмета (так, як відрізняється якість їжі, яку ми вживаємо);

2) цей процес можливий лише за умови налагодження діалогічної особистісної взаємодії учасників освітнього процесу;

3) метафорично внутрішній світ дитини в умовах перебігу процесу трансляції-присвоєння цінностей можна подати у вигляді поступового заповнення посудини чистою джерельною водою;

4) успішність процесу присвоєння дитиною цінностей, що транслюються дорослим, залежить від сформованості специфічних психологічних знарядь для їх переробки, якими виступає рівень інтелектуального розвитку, наявний рівень розвитку свідомості та самосвідомості, закладені найближчим соціальним оточенням на ранніх етапах онтогенетичного розвитку дитини суспільні та духовні потреби, що проявляється в живому інтересі до вирішення моральних дилем. Таким чином, цінності не можуть транслюватися в порожнечу, а можливість їх адекватного сприйняття та присвоєння залежить від уже наявних у дитини психічних компетенцій;

5) етапність цього процесу: сприйняття трансльованої цінності – засвоєння – диференціація цінності у внутрішньому плані (збагачення уявлень про неї та способів її виявлення на практиці) – наслідування – остаточне присвоєння;

6) ступінь сформованості психологічних засобів сприйняття світоглядної інформації та конкретний етап інтеріоризації цінності позначаються на специфіці її подання у внутрішньому плані учня;

7) до вивчення цього процесу можна підходити з точки зору розкриття його структури, компонентами якої будуть виступати особистісні утворення дорослого та дитини, засоби та умови передавання цінностей, а можна з точки зору опису його динаміки і тактики, що полягають у врахуванні поступовості, «розтягнутості» у часі процесу сприйняття культурної інформації, ефектах поступового насичення та перенасичення культурними смислами, явищі поступового скорочення часу присвоєння культурної інформації після її багатократного сприйняття. У цілому завершений процес присвоєння знаменується помітним скороченням кількості, а з часом, можливо, і повного припинення взаємодії з джерелом соціокультурного досвіду;

8) емоційним маркером того, що для прийняття та присвоєння цінності у внутрішньому плані дитини сформовано благодатний ґрунт є виражене в неї пізнавальне почуття захоплення від розгляду прикладів, реалізації певної цінності, бажання наслідувати відповідні поведінкові прояви (наприклад, при знайомстві з вчинками головного героя літературного твору, в яких реалізуються його ті чи інші ціннісні орієнтації);

9) завершені акти сприйняття надбав високої культури супроводжуються моральним перетворенням людини, внутрішньо перебудовують її особистість.

Ступінь сформованості конкретних ціннісних орієнтацій можна описати за допомогою таких дихотомій:

- 1) викривлення або точність відтворення сприйнятих цінностей;
- 2) аморфність або диференційованість представлення сприйнятих цінностей у внутрішньому плані особистості;
- 3) поверховість або глибина присвоєння цінностей;
- 4) пасивність або активність поглинання ціннісних змістів людської культури.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок. У цій публікації процес трансляції-присвоєння змістовних сторін психіки, виражених в ідеалах та переконаннях, розглядається як універсальне явище міжсуб'єктної взаємодії, яке відбувається у різних сферах спілкування, а також при сприйнятті продуктів людської культури. На відміну від побутового, поверхневого спілкування, наслідком трансляції змістів ціннісної сфери дорослого є особистісний розвиток дитини. Значущою з точки зору особистісного становлення може бути лише діалогічна взаємодія суб'єктів спілкування, в процесі якої відбувається обмін цінностями [17, с. 40].

Процес присвоєння загальнолюдських цінностей можна інтенсифікувати, роблячи їх предметом спеціального розгляду під час виховних годин. Їх культивування вчинками дорослої людини стає потужним чинником спочатку наслідування, а потім і присвоєння дитиною. Одна з фундаментальних психологічних закономірностей сприйнятливості учня до виховних впливів, у процесі яких відбувається передавання цінностей, полягає в тому, що ступінь готовності сприймати та присвоювати їх буде залежати від специфіки ставлення дитини до дорослого. У свою чергу, знак емоційного ставлення до педагога буде залежати від практичної реалізації ним самим цінностей, які він формує в дитини [14, с. 19].

Ключова складність та проблема формування прихильності до загальнолюдських цінностей як умови їх цілковитого присвоєння полягає в тому, що позитивний результат їх реалізації у повсякденному житті може бути неочевидним, відстроченим у часі, не приводити відразу до кардинального підвищення якості життя. Тому усвідомлення необхідності їх дотримання потребує від дитини значних інтелектуальних зусиль.

Кожна людина, маючи соціальну природу походження свого внутрішнього світу, індивідуальним «обрисом» свого життєвого шляху уособлює та втілює певний порядок людських цінностей та значущих в культурному плані ідей, наближаючись або віддаляючись на абстрактній системі координат у відношенні до ідеального стану їх реалізації. При цьому цінності можуть стосуватися різних рівнів функціонування людини та сторін її життя (сімейної, суспільної, трудової, духовної тощо). Так, загальнолюдські цінності свободи, творчості, самостійності, вірності, майстерності можуть реалізовуватися в тих сферах людського життя, що є відносно незалежними одна від одної.

У випадку значного віддалення від соціокультурного нормативу певної цінності можна говорити про культивування людиною антицінності. За кожним конкретним вчинком стоїть певне ціннісне уявлення діючої особистості, що є виразником постійного протиборства її особистих та суспільних устремлінь в індивідуальному семантичному просторі (оцінка ситуації за дихотоміями «добре для мене – погано для мене», «добре для інших – погано для інших», «корисно для мене – шкідливо для мене», «корисно для інших – шкідливо для інших»). Зріла та гармонійна особистість, культивує в собі когнітивну якість розсудливості, займає позицію узгодження та обопільної реалізації особистих та суспільних інтересів, що в остаточному результаті призводить як до особистого, так і до суспільного благополуччя в широкому сенсі цього слова («гра без програшу» за М. Селігманом) [18, с. 66]. Можна з впевненістю стверджувати, що максимальний ефект позитивного впливу на формування особистісних структур учня буде мати педагог, що всім своїм життям стверджує розсудливу особистісну позицію взаємоузгодження своїх та чужих потреб, з поміркованим оптимізмом ставиться до своїх вихованців, неупереджено передбачаючи в кожному з них високу ймовірність життєвого виграшу.

Перспективи подальших досліджень можуть бути пов'язані з подальшою теоретичною деталізацією та емпіричним вивченням описаних в основній частині статті сутнісно-феноменологічних характеристик процесу творення особистості дитини в ході обміну цінностями з дорослим в процесі суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії. Це, зокрема, може стосуватися прояснення того, що виступає у внутрішньому плані суб'єкта пізнання основою, на яку нашаровуються присвоєні культурні змісти; пошуку відповіді на питання про те, чи можливе транслювання цінностей у зворотному напрямі: від дитини до дорослого; визначення додаткових психологічних чинників, від яких залежить успішність та результативність передавання підростаючому поколінню соціокультурного досвіду; визначення базових характеристик культурних напрацювань та умов їх трансляції, що з високою вірогідністю приведуть до морального оновлення людини, зміни її неконструктивної світоглядної позиції тощо.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
3. Бодалев А. А. Психология общения / А.А. Бодлев. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 256 с.
4. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 352 с.
5. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
6. Выготский Л.С. Проблема культурного развития ребенка (1928) / Л.С. Выготский // Вестн. Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1991. – № 4. – С. 5–18.
7. Гуревич П.С. Философия человека / П.С. Гуревич. – Ч. 1. – М.: ИФРАН, 1999. – 221 с.
8. Кирилова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников / Н.А. Кирилова // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 29–38.
9. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
11. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестник Московского ун-та. Сер. 14: Психология. – 1996. – № 4. – С. 35–44.
12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
13. Личностный потенциал: структура и диагностика / ред. Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2011. – 680 с.
14. Носенко Э.Л. Позитивный личностный ресурс педагога и субъективное благополучие учеников / Э.Л. Носенко, Р.А. Труляев // Вопросы психологии. – 2013. – № 5. – С. 14–24.
15. Носенко Е.Л. Позитивні цінності як чинник особистісного розвитку суб'єктів навчання: монографія / Е.Л. Носенко, Р.О. Труляев. – К.: Освіта України, 2014. – 192 с.

16. Петровский А.В. Категориальная система психологии. Опыт построения теории теорий психологии / А.В. Петровский, В.А. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 3–17.

17. Сапожников С.В. Психологічна підготовка майбутнього учителя до спілкування з учнями: основні завдання / С.В. Сапожников // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2019. – № 1 (17). – С. 37–45.

18. Селигман Мартин Э.П. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман. – М.: София, 2006. – 368 с.

19. Труляев Р.А. Позитивные личностные черты: новые перспективы сближения религии и психологической науки / Р.А. Труляев // Актуальні проблеми соціокультурного розвитку особистості: збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції (31 березня – 1 квітня 2016 року) / редкол.: Т.М. Макарова (гол. ред.) та ін. – Кривий Ріг: Криво-різька жовтнева друкарня, 2016. – С. 117–128.

20. Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / отв. ред.: В.В. Знаков, Г.В. Залевский. – М.: Ин-т психологии РАН, 2008. – 342 с.